

1.4 Подолання протидії розслідуванню шляхом психологічного впливу

У процесі попереднього розслідування злочинів слідчому в руслі своєї професійної діяльності доводиться спілкуватися з різними категоріями осіб. Одні особи сумлінно поведуть себе під час слідства і зацікавлені у швидкому, повному та об'єктивному розслідуванні злочинів, викритті та покаранні винних, виявляють готовність до надання потужної допомоги слідчому і в багатьох випадках надають її практично. Але разом з цим, у слідчій практиці є приклади, коли особи, які самі не вчинили злочину, виявляють співчутливе ставлення до тих, хто вчинив карні діяння та зацікавлені в тому, щоб злочин не було розкрито. Ще більш небезпечною є категорія осіб, які вчинили злочин і намагаються вжити або вже вживають певних заходів, щоб перешкодити розслідуванню, уникнути покарання за вчинене.

Такі особи, як правило, активно перешкоджають перебігу слідства або, як прийнято говорити в юридичній літературі — протидіють розслідуванню. Словосполучення «протидія розслідуванню» є сталим виразом у кримінально-процесуальній і криміналістичній літературі. Протидію розуміють як дію, що перешкоджає роботі слідчого, а протидія — вчиняти протидію, перешкоджати. Можна сказати, що протидія розслідуванню — це перешкоджати досягненню цілей, які ставить перед собою слідчий.

Маємо зазначити, що усі явища протидії створюють умови для порушення нормального процесу досягнення істини, процесу пізнання, притаманного юридичній діяльності.

Для подолання в рамках закону протидії цього негативного явища, яке часто має місце на стадії досудового слідства, важливу роль відіграє психологічний вплив на осіб, які перешкоджають або можуть перешкодити, на думку слідчого, здійсненню правосуддя.

Слідчий для встановлення об'єктивної істини у справі зобов'язаний робити все, що зменшує цю протидію: застосовувати відповідні прийоми, серед яких, на нашу думку, особливе місце належить психологічному впливу. Застосування психологічного впливу в цілому, та для подолання протидії розслідуванню, зокрема, деякі автори, чий погляд ми вже критикували, не визнають категорично. Подібні підходи, на нашу думку, роззброюють працівників слідства і перетворюють їх у пасивних реєстраторів подій.

Постає запитання: якою має бути поведінка слідчого, як йому діяти в ситуаціях, коли допитувані особи протидіють розслідуванню? Перш за все, треба підготувати себе до роботи в умовах протидії, постійно працювати над удосконаленням таких якостей характеру як рішучість, наполегливість, обережність і набувати навичок застосування методів психології.

Правильним є положення, що будь-яка протидія правохоронним органам, тягне за собою певне реагування з боку посадових осіб, у тому числі, як нам здається, однією з форм реагування має бути застосування психологічного впливу.

Багато вчених-криміналістів і процесуалістів психологічний вплив пов'язують із конфліктними ситуаціями, боротьбою. В.Л. Васильєв, стверджуючи, що «для слідчої діяльності характерним є подолання опору з боку незацікавлених

в успішному розслідуванні справи осіб і, що «слідчий повинен урахувувати протидію злочинця, мета якого — перешкодити об'єктивному розслідуванню» [9].

Вважаємо некоректним застосування відносно особи, яка протидіє слідству, терміну «злочинець» (використовують ще термін «противник») оскільки не завжди бувають зрозумілими до кінця мотиви і цілі цього протипротивництва та ступінь обґрунтованості передбачень слідчого. Злочинцем можна назвати людину лише на підставі вироку суду, що вступив у законну силу.

Не можна не помітити також, що не в кожній розслідуванні справі і не кожним учасником слідчих дій чиниться протидія розслідуванню, і це досить чітко підтверджується досвідом і вивченою слідчою практикою. З 200 кримінальних справ, які було вивчено, лише у 69 % були зазначені факти протидії розслідуванню в різних формах і різними категоріями осіб. Нами проведено інтерв'ювання осіб, засуджених за вчинені ними злочини, яке свідчить, що 27,5 % чинили протидію розслідуванню, а решта — ні (300 опитаних).

Тому слід погодитись з думкою М.С. Строговича стосовно того, що частина розслідування відбувається безконфліктно і це не означає, що слідчому не доводиться долати великі труднощі, які виникають у процесі розслідування справи [41]. Найбільші труднощі як правило виникають через осіб, учасників процесу, які протидіють слідчому у встановленні істини, і намагаються спрямувати хід розслідування на хибний шлях. З цим слідчому доводиться енергійно боротись.

Проблема протидії розслідуванню вивчалась багатьма авторами [42], але вони акцентували увагу лише на окремих

її аспектах. В цілому ця проблема ще не є достатньо розробленою. Ґрунтовне і детальне вивчення усіх питань подолання протидії розслідуванню надасть можливість озброїти слідчих ефективним засобом розслідування злочинів.

Особливий інтерес у проблемі подолання опору викликає аспект використання для цієї мети психологічного впливу, який у рамках закону та етики мають застосовувати на практиці слідчі. Але для цього треба знати, які саме прийоми або їх системи і у яких ситуаціях доцільно застосовувати. Лише за цієї умови конкретні прийоми матимуть бажаний ефект. Деякими авторами класифіковано форми і методи протидії розслідуванню та зроблено спробу об'єднати їх у одну систему або групу. Б.І. Хасан класифікує їх як приховані та відкриті, а конкретизуючи їх, зупиняється на таких різновидах протидії як знищення доказів, фальсифікація доказів, психологічний тиск (вплив на слідчих), спроба підкупу слідчих та свідків, потерпілих, погроза фізичною розправою, напад на працівників слідства, зрив слідчих дій [43].

На нашу думку, слід віддати перевагу класифікації усіх видів протидії за чотирма варіантами.

1. Неправдиві свідчення (у тому числі обмова і самообмова).
2. Замовчування.
3. Перешкоджання виконанню певних слідчих дій (у тому числі обструкція).
4. Фальсифікація і знищення доказів.

Ця система дозволить визначити загальні для всіх і конкретні для кожного виду прийомів психологічного впливу для подолання протидії розслідуванню.

У всіх випадках, коли виникає протидія, слідчий застосує відповідні заходи впливу. У різних варіантах і ситуаціях він здійснюється шляхом застосування різних прийомів. Кожен з цих прийомів психологічного впливу може міститися у певній системі прийомів, що є більш доцільним для деяких типових ситуацій і дозволяє певною мірою алгоритмізувати їх застосування.

Аналіз літературних джерел і слідчої практики свідчить, що найбільш ефективним прийомом психологічного впливу загального характеру для подолання протидії розслідуванню є переконання. Про переконання, як головний засіб подолання опору, прямо чи побічно свідчать результати інтерв'ювання засуджених, які на попередньому слідстві змінили свою позицію і у кінцевому рахунку дали правдиві свідчення про свою вину.

У всіх випадках протидії, яку б форму вона не мала і якою небезпечною не була, треба робити спроби переконати особу, яка протидіє, стати на шлях правди. Слід наголосити, що під час протидії обов'язково у першу чергу застосовувати метод переконання, і, якщо тільки він не дає позитивних результатів, й інші прийоми психологічного впливу.

Слідчі мають знати, що переконання є ефективним прийомом психологічного впливу, якщо воно застосовується в поєднанні з деякими доказами в розслідуваній справі.

Переконання як тактичний прийом психологічного впливу, найчастіше застосовується у слідчій практиці у випадку дачі неправдивих свідчень, обмови або самообмови. Сутність застосування переконання полягає в тому, щоб особа, яку переконує слідчий, відмовилась від неправильно обраної лінії

своїєї поведінки на слідстві (зокрема, від дачі неправдивих свідчень). Слідчий повинен переконати цю особу в неминучості покарання, у тому, що правдиві свідчення і щира поведінка допоможуть полегшити її долю (пом'якшити міру покарання). Важливим елементом переконання або навіть окремим його різновидом буде роз'яснення положень закону про пом'якшення покарання за щиросердне каяття, визнання провини, яке практично завжди застосовується судом у разі вирішення питання про міру покарання.

Не можна не погодитись з тими авторами (С.А. Шейфер, І.О. Яковлев), які стверджують, що коли особа виявляє впевненість щодо правдивих свідчень через страх перед покаранням, ефективним може бути такий прийом психологічного впливу як роз'яснення допитуваній особі шкідливості обраної нею позиції, що не відповідає як інтересам обвинуваченого, так і цілям правосуддя [44].

Важливим, на наш погляд, у переконанні є звернення до особи, до її почуття громадянського обов'язку. Це в деяких випадках може змінити мотивацію поведінки особи, яка протидіє. Тут же виникає запитання: чи є припустимим звернення до почуттів і морального переконання особи, яке ми вважаємо негативним (наприклад, почуття страху перед покаранням, збудження або посилення корисливих мотивів, інші низькі спонукання — помста, заздрість, ревності тощо).

Вважаємо, що використання такого роду мотивацій для подолання опору на досудовому слідстві є грубим порушенням норм судової етики, а в окремих випадках може розглядатись і як незаконне ведення слідства, оскільки в результаті таких дій слідчого до протидії з боку особи, на яку

спрямовано психологічний вплив, може з великою ймовірністю додатися обмова, наклеп, фальсифікація доказів тощо.

На жаль, на практиці мають місце (і досить непоодинокі випадки) потурання слідчого допитуваній особі: ... краще, — завіряє він, — зізнатися, оскільки це дасть можливість визначити покарання без ізоляції, а в іншому випадку посадять під арешт, а вдома — молода дружина і невідомо, чи буде вона чекати.

Навряд чи слід доводити негативність суті мотивів, які намагається використати слідчий у таких випадках, щоб подолати опір обвинуваченого і одержати «широсердне» зізнання.

Ефективним, на наш погляд, є такий прийом виявлення неправдивих свідчень, як повторний допит особи із співставленням свідчень та їх пред'явленням допитуваному, коли тому під тиском очевидних розбіжностей доводиться пояснювати різницю у власних свідченнях. Корисним є і такий тактичний прийом, як використання позитивних якостей особи допитуваного, про що йшлося вище. Цей прийом нерідко допомагає спонукати особу до дачі правдивих свідчень.

Розглядаючи окремо обмову і самообмову, треба наголосити, що вони є різновидами неправдивих свідчень і з ними можна боротись, застосовуючи весь арсенал прийомів психологічного впливу.

Обмова в більшості випадків використовується допитуваними відносно інших осіб для відведення від себе підозри і звинувачень. У таких випадках людина, яка є дійсно винною, намагається обмовити іншу, невинну особу або ж співучасника і тим самим уникнути кримінального переслідування. Небезпекість обмови полягає в тому, що якщо слідчий пові-

рить допитуваному, то можуть постраждати невинні, не причетні до вчиненого злочину особи, тому до розпізнавання такого виду неправди слідчий повинен підходити з особливою ретельністю, серйозністю та відповідальністю. Для викриття факту обмови невинної людини, слідчий повинен використувати такі прийоми психологічного впливу на допитуваного як переконання, порівняння свідчень, даних цією особою на кількох попередніх допитах, зі свідченнями інших осіб, пред'явлення йому речових доказів тощо.

Факти самообмови, як вид неправдивих свідчень, поряд з обмовою, нерідко мають місце у слідчій практиці.

Самообмову визначають як свідому вольову поведінку невинної особи, втягнутої в орбіту процесуальної діяльності у якості обвинуваченого (підозрюваного), що проявляється в дачі цією особою неправдивих свідчень відносно її причетності до інкримінованого діяння.

Звичайно на практиці особи, які проходять по справі, дають неправдиві свідчення, визнаючи себе винними у злочині, якого насправді не вчинювали у випадках, коли вони переслідують головну мету — уникнути покарання за вчинення злочину, що є більш тяжким, ніж той, у якому вони знаються. Разом з тим такі особи (і не без підстав) вважають, що вони зможуть легше вивести слідство на хибний шлях, ніж якщо б вони відмовились від дачі свідчень або давали неправдиві свідчення з приводу інкримінованих їм дійсно вчинених ними злочинів.

Небезпечнішим з цих видів неправди є те, що слідчі час-то піддаються (і це є психологічно легко пояснюваним) спокусі повірити зізнанню таких осіб, що визнали свою вину, і

у зв'язку з чим недостатньо ретельно досліджують обставини вчинення злочину, свідчення не перевіряють і трапляються випадки, коли зізнання, які потім виявляються самообомовою, стають основним джерелом доказів, і особа незаконно засуджується.

Вивчення кримінальних справ свідчить, що на попередньому слідстві мають місце факти застосування насильства з боку окремих слідчих для спонукання допитуваних до самообмови, що було зафіксовано у вироках судів, які надали законної сили.

Якщо у процесі проведення слідчих дій слідчий робить висновок, що особа обмовляє себе, він має ретельно проаналізувати наявні свідчення, дані цією особою, і переконати її у неправильності зайнятої позиції та доцільності дачі правдивих свідчень. Ефективним, на нашу думку, може бути такий прийом психологічного впливу як деталізація свідчень. Справа в тому, що особа, яка прагне обмовити себе, інколи не знає конкретних деталей розслідуваного злочину, і розбіжності в свідченнях цієї особи можуть викрити її.

Розглядаючи такий варіант протидії як замовчування, слід наголосити, що воно є самостійним видом опору, хоча деякі вчені вважають, що це не опір, а пасивна форма неправди. Вважаємо, що і для теорії, і для слідчої практики це не є істотним. Треба лише навчитись переконувати допитуваних, що замовчування не лише перешкоджає слідству, але й шкідливе для них самих.

Замовчування може бути законним, наприклад, відмова від давання свідчень обвинуваченим. Обвинувачений має право, що охороняється кримінально-процесуальним зако-

нодавством не повідомляти відомі йому факти і події у справі. У такій ситуації слідчий має зробити спробу переконати особу в необхідності дати свідчення, у марності та недолільності замовчування. Відносно ж свідка замовчування буде вважатись неправомірним, бо відмова його від давання свідчень — діяння каране. Слідчий має попередити свідка про кримінальну відповідальність за відмову від дачі свідчень, передбачену ст. 383 КК України. Це є, на нашу думку, окремим прийомом психологічного впливу для подолання опору розслідуванню, який досягає позитивних результатів у окремих випадках.

В юридичній літературі рекомендують застосовувати такий прийом психологічного впливу саме для подолання опору, як зупинення спроб дачі неправдивих свідчень. Вважаємо за доцільне застосовувати цей прийом у випадках, коли є підстави вважати, що особа дає неправдиві свідчення, що підтверджується іншими доказами. Якщо ж слідчий не має надійних доказів і не впевнений, що ці свідчення є неправдивими, то це може завдати великої шкоди слідству.

Ефективними, на нашу думку, можуть бути такі прийоми психологічного впливу для подолання протидії розслідуванню, як стимулювання позитивних якостей особи, пред'явлення доказів, або раптовість.

Розглядаючи інший варіант протидії розслідуванню — перешкоджання допитуваним виконанню певних слідчих дій, наголошуємо, що він доволі часто ще зустрічається у слідчій практиці. Такими перешкодами можуть бути: тривале відірвання осіб, які мають свідчити, що не дозволяє слідчому допитати їх відносно окремих фактів, неможливість

пограбити на склад, оглянути сейф, окреме сховище, приховання ключів від їх замків, мотивацією втрати або їх зникнення для того, щоб мати можливість знищити деякі документи, що викривають злочинну діяльність, «раптова» хвороба з госпіталізацією осіб, інформаційно важливих для слідства. Перешкодою для проведення слідчої дії є погрози на адресу особи, яка дає правдиві свідчення (наприклад, під час очної ставки, впізнання). Погроза, як свідчить практика, нерідко заважає встановленню об'єктивної істини у справі, тому що під впливом погроз сумлінні особи вагаються або взагалі відмовляються від давання правдивих свідчень відносно особи, яка погрожує.

Важливим прийомом психологічного впливу для подолання опору є пред'явлення доказів, що викривають підозрюваного, що на думку особи, яка вчинила злочин, знищені і не могли потрапити до слідчого, їх раптове та несподіване демонстрування створює своєрідну альтернативну ситуацію на рівні стресової. Особа, яка перешкоджає розслідуванню, має вирішувати: або залишитись на своїх попередніх позиціях, тепер вже явно не вигідних для неї, або дати правдиві свідчення. Наші спостереження свідчать, що допитувані у таких випадках, обирають для себе, як правило, другий варіант поведінки.

Позитивний результат, на нашу думку, може дати такий прийом психологічного впливу як створення у допитуваного уявлення про значну поінформованість слідчого відносно вчиненого та про роль у цьому підозрюваного або обвинуваченого. Характерний приклад з приводу застосування цього прийому навів один з інтерв'юваних нами прокурорів. На

допиті підозрюваного у вбивстві К, слідчий дістав із сейфа кілька фотографій місця події, на яких було видно труп, розклав їх збоку на столі та запропонував розповісти, де він був у день убивства, що робив, з ким зустрічався. Не відповідаючи на ці запитання, підозрюваний К. заявив про свою причетність до вбивства і про готовність дати правдиві свідчення. На запитання прокурора, який брав участь у допиті, чому той вирішив зізнатися, підозрюваний К. розповів, що побачивши фотографії, у його пам'яті яскраво постала картина злочину і він відчув, що слідству обставини злочину відомі. Цей приклад свідчить про те, що продемонстровані фотографії стали «реагентом», який спонукав особу, яка дійсно вчинила злочин, зізнатись у цьому. Особа, яка була б непричетною до цього злочину, ці фотографії зрозуміло не викликали б такої реакції.

Коли злочин вчинено групою осіб і у них немає одностайності у свідченнях, виникають суперечності, ефективним є використання незгоди між співучасниками. Цей прийом особливо велику користь може дати при розслідуванні господарських злочинів та розкрадань.

Розглядаючи ще один вид протидії розслідуванню — фальсифікацію і знищення доказів, слід наголосити, що він є найскладнішим для слідчого у процесі його подолання. У чому тут полягає суть? Як свідчить слідча практика, перш за все, — в організації алібі, підмові свідків дати «потрібні» свідчення, знищенні речових доказів, підкиданні їх на місце події тощо.

Такий вид протидії як знищення речових доказів слідчому доцільно долати, застосовуючи прийоми психологічного

впливу, а також прийом, що полягає у створенні у підозрюваного, обвинуваченого або іншої особи, яка проходить по справі, уявлення про те, що знищені злочинцями речові докази (особливо, якщо є дані, що вони сховані) знайдені або слідчий володіє певною інформацією стосовно їх місцезнаходження. Правильною є думка С.Ю. Якушина, який стверджує, що цінність таких прийомів полягає в тому, що «їх застосування сприяє встановленню істини у справі навіть тоді, коли слідство не має достатніх доказів, і все ж особа за відсутності бажання дати правдиві свідчення так чи інакше добровільно їх дає» [28].

Працівники слідства мають пам'ятати, що прийом психологічного впливу, які вони застосовують, нерідко вже відомі особі, що проходить у справі, а це може значно ускладнити розслідування.

Цікаво, що на поставлене нами запитання під час інтерв'ювання засуджених чи знають вони прийом, що застосовується слідчим для подолання протидії, багато хто відповів ствердно. 29 % опитаних заявили, що вони отримали відомості про ці прийоми від знайомих, друзів та раніше засуджених осіб; 25 % — з художньої, документальної та юридичної літератури; 27 % — з художніх та документальних фільмів; 19 % — від слідчих і оперативних працівників (у процесі спілкування з ними). Дані такого соціологічного дослідження мають бути обговорені, проаналізовані та враховані у подальшій роботі правоохоронних органів. Головне — зроблено відповідні висновки щодо надання таким прийомом певного грифу.

Глава 2

Особливості тактики психологічного впливу під час проведення окремих слідчих дій

2.1 Тактика психологічного впливу при допиті

Допит — найпоширеніша слідча дія, яка є джерелом найвищої кількості доказів, що дозволяють встановити об'єктивну істину. Загальні положення допиту регламентуються статтями 143, 167, 168, 171 КПК України. Ретельний аналіз положень цих статей показує допустимість психологічного впливу при проведенні допиту, тим самим дозволеного і навіть, приписаного законодавцем. Як зазначалося вище, будьяк кримінально-процесуальна діяльність побудована не тільки на взаємодії, а також, і на впливі.

Це викликає необхідність зупинитися на з'ясуванні сутності психологічного впливу в умовах допиту.

Як зазначає І.Т. Кривошеїн, «допит — це взаємодія слідчого з особами, які володіють інформацією про злочин і злочинця, яка із необхідністю, припускає вплив слідчого на психіку допитуваного» [1], (тут і далі переклад наш — Ф.С.). Говорю ж є думка і Н.А. Гранат [2].

Некрий негативним ставленням допитуваного до задач правосуддя є позиція суперництва, суть якого полягає у прагненні сторін до взаємовиключних цілей і протидії один одному у розв'язанні задач, звертаючись при цьому до різних методів і прийомів.